

UDK 338.362:712.23(497.16)

Др Душан Мартиновић
Милан Вуловић
Мр Раде Кустудић

**О НЕКИМ ТРАДИЦИОНАЛНИМ ОБЛИЦИМА
ПРИВРЕЂИВАЊА У НАЦИОНАЛНОМ ПАРКУ „ЛОВЋЕН”
О НЕКОТОРЫХ ТРАДИЦИОНАЛЬНЫХ ФОРМАХ
ЭКОНОМИКИ ЛОВЧЕНА**

„Великий каменный престол
свободы 'на скалах, разгоняющих
тучи и сопротивляющихся буре' -
это Ловчен. Он создал Черногорию.
Без Ловчена - конец прежней
славной Черногории...”

(П.А.Ровински)

Хоћу да вам говорим о Ловћену, о лепом црногорском брегу. Прво што путнику пред очи изађе, то је он; прву црногорску реч коју чује, то је његово име; прва стопа црногорске земље на коју стане, то је камен Ловћена. Куд се год макнете, видите га; то је поларна звезда за Црногорце”.

(Љ.П.Ненадовић)

ИЗВОД

У раду се први пут говори о неким, већ скоро ишчезлим традиционалним облицима привређивања (пољопривреда, експлоатација шума са посебном освртом на производњу ђумура, затим коришћење снијега у љетњем дијелу године) на подручју Националног парка „Ловћен”.

Ловћен је као општенародно добро у прошлости, поред геополитичког, стратешког и физичко-географског значаја, био од нарочите важности и за неке традиционалне облике привређивања. Свако племе или братство настањено на његовим падинама и окружавајућем подручју имало је тачно одређен дио планине, који је користио за испашу и обраду земље, експлоатацију шумских ресурса. Рана свједочанства о томе нијесу још цјеловито сакупљена и изучена. Подаци којима до сада располажемо у историографији, географији и другим научним дисциплинама не пружају комплекс

сну слику, посматрану у архивској грађи и литератури.

С тим у вези, овај рад има претензије само да укаже на неке основне облике традиционалног привређивања ради будућег темељитијег научног истраживања овога у науци недовољно расвијетљеног питања.

Ловћен је због својих геоморфолошких, климатских, хидрографских и био-географских одлика и специфичности од вајкада имао велики значај за житеље његове приморске и крашко-континенталне подгорине. Сточарство и земљорадња, коришћење дрвета и лов, као традиционални облици привређивања, били су значајни извори за егзистенцију становништва ових предјела. На Ловћену су средњовјековни зетски феудалци имали своје катуне, као привремена лјетња насеља, и напасали своја стада. И из приморске подгорине, са подручја Боке Которске, становништво је користило ловћенске испаше за своја стада и земљорадничко-сточарске производе који су допремани на которско и друга приморска тржишта.

Ограниченост и квалитет зиратног земљишта, локализованог по дну увала и вртача (долова, долаца и дочића) ове приморске планине, упућивали су околно сеоско становништво на сточарство, за које постоје бољи природни услови него за земљорадњу. Истина, лјетње сточарење је имало повољније услове од зимског, па је по тој некада доминантној функцији читава област Катунског крша добила име (Катунска нахија). Све док човек својим сталним насељавањем у XV стољећу није почео да ремети ранију природну равнотежу, услови за сточарство, па и за ратарство, били су знатно повољнији од данашњих. Заправо, до XV вијека Ловћен је показивао већу природно-географску хомогеност (површински хидрографски видови, понорница Цетиња, богата фауна и флора), па стога и повољније услове за пољопривреду, потогову за лјетње сточарење.¹ Формирањем сталних насеобинских агломерација и интензивнијим имиграционим кретањима од XV в. наовамо, мијењана је природно-географска физиономија предјела и све је више добијала елементе антропогеног пејсажа. Упоређо са друштвено-политичком и саобраћајном изолацијом од сусједних, климатски повољнијих предјела, истовремено погоднијих за лакшу зимску исхрану ситне стоке прије свега (Црногорско приморје, околина Скадарског језера), увелико су деградирани шумске и модификоване ливадске површине ради добијања зиратног земљишта као предуслова за аутархичну производњу и одржање егзистенције, па је и сточарство квантитативно опадало. Поменута изолација је највише допринијела да се временом зимско кретање стоке у ниже предјеле („на зимовник“) замијени сезонским сточарским кретањем унутар шире субрегије. Наиме, да би заштитили усјева на подручју нижих и пространијих депресија Катунског крша, перискадарских крајева (подручје Ријечке нахије) и Приморја, сточари су лјети изгонили стада на Ловћен. О таквом сточарству катунског типа има занимљивих података у которским архивским изворима, а и у објављеној литератури (М. Болица Которанин, Љуба Ненадовић, М. Лутовац, М. Васовић и др.).

Први значајнији архивски податак у которским споменицима датира из 1326. године, када је извјесни Павле Грубишин из његушког села Жањев До узео од которског властелина Мице Бише велико крдо од 100 коза, 50 оваца и 15 крава на пашу, а деценију касније од Катарине удове Михаила Вра-

¹ Др Душан Ј. Мартиновић: *Цетиње, постанак, развој и туристичке могућности*, Цетиње, 1977, стр. 201.

²*Ibidem*, стр. 202.

кјена три краве и једну јуницу, такође на испашу.³ Исте године спомињу се Милогост и Болин, синови Радомила Хутина, који су од Марина Голије узели на пашу за три године двије краве, с тим да приход дијеле попола.⁴ Годину касније (1327) Василије Матијев Драго из Котора у свом тестаменту завјештао је двоје ждребади и [неколико] јуница које држе Бостурани. (Бостур је тада, као једно од најпознатијих његушких катуништа, налазећи се између Штировника и Језерског врха, спадао у катуне Зете).⁵ Новембра 1331. Димитрије и Гостиша из Бостура примили су до Ивана, сина малочас поманутог Василија М. Драго, 16 грла крупне стоке на пашу за три године, под условом да приход дијеле попола.⁶ Извјесни Бароје Ђинов Клаковић, новембра 1333. узео је на испашу неке овце и краве, док је Бођа удова Радомила Хутуновића, са сином Болином, истога мјесеца узела на пашу „16 великих оваца и једну двиску за три године“, с обавезом да власнику даје два дијела прихода (од мљечних производа и приплода?).⁷ Дакле, у већини случајева, по обичају краја приход је дијељен попола, и та је клаузула ушла у прописе *Которског статута*.

Тих година (1331) у которским споменицима помињу се и катуни Црноја Калођурђа, такође на Ловћену. Сто година доцније јавља се катун Балочан, ваљда катуни Балочевиха који се помињу у повељи Ђурђа Црнојевића 1492. године.⁸

У мировном уговору закљученом у Смедереву 14. августа 1435. говори се о катунима кој су припадали Млетачкој Републици, што ће рећи - о катунима на падињама Ловћена. И у грамати господара Црне Горе Ивана Црнојевића из 1485. наводи се Бостур, тада катун Рајићевића!

Интересантни су и подаци о ловћенском сточарењу које нам пружа архивска грађа которске провенијенције. Станко Радоњић из Његуша дао је 1520. године Ивану Прибилову Опарину из Кавча 12 оваца на зимску испашу, тј. на зимовник,⁹ док је поп Стјепан, такође из Његуша, задужио код Михаила Болице у Котору и као покриће дуга, између осталог, означио 34 грла ситне стоке (24 овце и десеторо јагњади).¹⁰

Наведени подаци, које је у судско-нотарским књигама и политичко-управним списима Котора за XIV, XV и XVI вијек истражио Ристо Ковијанић, пружају нам солидне могућности за реконструкцију историјата сточарства и сагледавање његове улоге и карактера, сточарских сезонских кретање између приморске подгорине и саме планине. На основу которских извора може се са сигурношћу тврдити да су се становници Његуша током XIV, XV иу XVI в. бавили сточарством катунског типа, а свакако и земљорадњом, за шта је Ловћен пружао релативно повољне могућности. Наравно, ријеч је о земљорадњи екстензивног карактера.

Када се буду припремили историјски извори из XVII и XVIII стољећа из которских архива, писани такође на италијанском и латинском језику, као

³ Ристо Ковијанић: *Помени црногорских племена у которским споменицима (XIV-XVI вијек)*. Књига I, Цетиње 1963, стр. 110.

⁴ Ibidem, стр. 125.

⁵ Ibidem, стр. 124.

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem, стр. 124-125.

⁸ Ibidem, стр. 124.

⁹ Ibidem, стр. 57.

¹⁰ Ibidem, стр. 54.

што је то учинио прилежни Ковијанић за раније вјекове, моћи ће се, у недостатку статистичких показатеља, вјерујемо, континуирано пратити и развој сточарства овога краја...

Као што се види из претходних података, сточарство је још у средњем вијеку на Ловћену било развијено. У љетњој половини године Ловћен је обезбјеђивао испашу за бројна стада не само домицилних, већ и власника из Приморја и Доње Зете, док су та иста крда стоке, у недостатку зимске пиће, враћана у зимском периоду у питомије приморске крајеве (Бока, Грбаљ, Паштровићи, обод Скадарске котлине). О томе нам драгоцјене записе пружају и савременици.

Маријан Болица Которанин, који је више пута крајем XVI и с почетка XVII вијека прелазео преко Ловћена, описује га као богату планину. Он је забиљежио следеће:

„Ловћен је сачињен од безбројних необично богатих увала које букве са својим лиснатим гранама особито ђубре. Пошто је земља необично мека (буавица - Д.М.) даје жито у великим количинама као: јечам, раж и оvas. Осим тога коси се велика количина сијена” - констатује овај хроничар и додаје: „Ловћен је богат разноврсном дивљачи, као што су: медвјед, дивља свиња, вук, рис и сл”.¹¹ О самом сточарењу Болица је нотирао: „на Ловћену сви Црногорци, почевши од маја доводе безбројна крда стоке гдје подижу куће од камена, покривене јечеменом сламом... На простору дужине и ширине по дванаест миља пружили су се богати пашњаци, са безброј извора бистре планинске воде, која је тајно и недокучивим путевима доспијевала до самог Котора” (Sic!). У вријеме најсувљег и најтоплијег љета, овце су налазиле богату испашу - тврди он. Испод огромних крошања јасена, јела и букава стока је пландовала. У октобру сточари су се, са својим стадима, спуштали на приморје - закључује Болица.¹²

Из Боличиног записа видимо какву је улогу играо Ловћен за приморску, а дакако и за крашко-континенталну подгорину, када је ријеч о сточарству и унеколико ратарству и могућностима за ловно привређивање. Посебно су Ловћен и Цетиње представљали економски нераздвојну цјелину. Без Ловћена Цетиње би тешко опстало. Слично и Котор, који је био у зависности од сточарско-ратарских производа и нарочито од огревног дрвета.

Насеља обје подгорине користила су, осим поменутог, шумске јагоде, малине, купине, дивље крушке, љековито биље (пелин, кантарион и др.), а од дивљачи: јаребице, препелице, фазане, зечеве, срне и дивокозе. Све су то били значајни допунски извори за одржање егзистенције сељачког и сточарског друштва и унеколико за снабдијевање градског живља...

И чика-Љуба Ненадовић у свом надахнутом есеју о Ловћену, чији смо почетак употребили за мото овог саопштења, даје сликовит опис сточарења на Ловћену у првој половини минулог столећа. Ево шта он о томе каже: „Од Ђурђева-дне, до првога снега, Ловћен престане бити пустиња. Како у пролеће топло сунце огреје, сав Ловћен обузме густа планинска трава.

¹¹ Било је, међутим, и племените дивљачи, као на примјер: срна, јелена и дивокоза, о чему свједочи и Вук Ст. Караџић. Када је први пут посјетио Цетиње, он је забиљежио да „иду дивокозе на стада, а међеда има готово свуда” (уп. Вук Караџић: *О Црној Гори*, Београд 1969, стр. 271).

¹² Ш. Љубић: *Маријана Болице Которанина опис санџаката скадарског од године 1614.* - Старине ЈАЗУ, XII, Загреб 1880, стр. 169.

Простране букове шуме оживе и прожуборе. Од Бјелоша до Жањева Дола, четири сата, и уздуж од Његуша до изнад Будве, пуних шест сати простора, покрију га стада оваца. Свако суседно племе има своје означене стране, шуме, долове и пашњаке; има своје катуне (станове). [...] Више од хиљаде година они сваког пролећа, са својим стадом излазе на Ловћен, а сваке јесени слазе у своја села. Тако су живели у време Немањића, тако живели у време Црнојевића, тако живе и данас”.¹³

Иако немамо поузданих цифарских података који би нам омогућили аналитичко праћење квантитативног развоја сточарства у прошлом вијеку, када је оно представљало главну привредну грану ловћенског подручја, стање сточног фонда, према званичним извјештајима статистичког пописа из 1863. године, омогућава упоређење са стањем у XX вијеку, и, на темељу тога, извођење аподиктичког закључка да је ишло силазним трендом. Из података које је Нићифор Дучић навео у својој књизи о Црној Гори, дедуктивном методом се могу издвојити показатељи који су предмет наше пажње, а који се односе на сточарство истраживаног ареала.

Наиме, у 1863. години сточни фонд је изгледао овако: оновремена капетанија цетињска имала је 6.695 брава и 598 грла говеда, док је капетанија његушка имала 9.238 грла ситне стоке и 600 говеда. Будући да је гро тадашњег сточног фонда био, мање-више, упућен на коришћење ловћенске испаше, испоставља се да је у то вријеме пасло на Ловћену преко 16.000 оваца и коза и око 1200 говеда¹⁴, не рачунајући она стада која су ловћенски сточари примали на летњу испашу из Приморја, Ријечке и Љешанске нахије и, евентуално из других крајева Црне Горе.

На својства ловћенске испаше и користи од сточарског привређивања у другој половини XIX вијека посебно указује и Павел Аполонович Ровински, који истиче да је главно богатство Ловћена у његовим пасиштима са прекрасним планинским травама, на којима мјесни житељи одгајају стада оваца, која им дају квалитетну вуну, месо и лој, који им производи служе за сопствену употребу и продају на приморским тржиштима.¹⁵ Ровински констатује да током читавог љета највећи дио породица излази са стоком на планину и тамо живи у колибама - омањим кућама од сувомеђе сазиданим, занимајући се испашом стоке и производњом мљечних производа. Тада се жене баве производњом вунене пређе од које, када се врате кући, зими ткају сукно, праве струке, ћебад, плету чарапе итд.¹⁶ Ровински не пропушта да истакне да је живот на катунима имао благотворни утицај на здравствено стање, поготову дјецe и жена.¹⁷

О сточарству између два свјетска рата, посебно о начину справљања по-

¹³ Љубомир Ненадовић: *Одабрана дела*, Нови Сад, Београд 1959, стр. 318-319.

¹⁴ Н. Дучић: *Црна Гора. Биљешке архимандрита Н. Дучића. Прештампано из Гласника ХЛ у Биограду 1874*, стр. 102.

¹⁵ П.А. Ровинский: *Гора Ловчен. Значение горы Ловчена в современной жизни и в истории Черногорского народа* - Славянски известия, Санктпетербург 1913, бр. 9, стр. 118-120. Потпис: Р.Ц. - Ђ; бр. 10, стр. 137-138. Потпис: Р.-К.; О међусобним везама и утицајима уп. од истог аутора: *Бокка и Черногория (две параллели)*. - Књижки „Недели” 1893, кн. 10, октобар; в. *Исти: Черногория в её прошлом и настоящем. География. - Этнография. Археология. - Современное положение*. С. Петербург 1888, стр. 792 и др.

¹⁶ П.А. Ровински: *Гора Ловчен...*, стр. 119.

¹⁷ *Ibidem*.

знатог његушког сира и пршута, затим кастрадине, посебно завређује пажњу рад проф. Милисаву Лутовца.¹⁸ И проф. Милорад Васовић у својој докторској дисертацији о регионално-географским испитивањима Ловћена даје корисне податке за међуратни период, компарирајући их са раздобљем послје Другог свјетског рата. Васовић констатује: до Првог свјетског рата „јача домаћинства су имала по 100 до 150 оваца или коза, држала су по коју краву, вола или коња”.¹⁹ Своја стада сточари су обично изгонили на планину и тамо остајали скоро пола године (два пута дуже него на Дурмитору), да би се по повратку с планине задржавали кратко вријеме у својим сталним обитовалиштима, а затим, „кад и њима захлади и падне снег, сјављивали су стоку у Боку или Грбаљ”.²⁰ Док је прије Другог свјетског рата на Ловћену пасло до 10.000 оваца, у првим поратним годинама једва их је било око 2.000 (1950), неколико година касније 7.000 до 8.000²¹, да би поступно наредних деценија поново кренуло силазном линијом. Смањењу обиму држања стоке, па самим тим и производње сточних продуката, допринијела је зваична политика привредног развоја, која је изазвала депопулацију руралних насеља и преоријентацију сеоског становништва на индустријска и друга занимања. Посебно је слабљењу сточарске привреде допринијела забрана гајења коза 50-тих година с мотивацијом да се унаприједи шумарство. Из тих разлога сточарство на Ловћену је тако рећи замрло; задњих година број ситне стоке допире највише до 300 грла^{21а}, и педесетак говеди...

Што се тиче ратарства, које је претходно само узгред помињано, оно је због педоклиматских услова на Ловћену било слабије развијено од сточарства. Ратарску производњу карактерисала је општа заосталост, која се огледала у врло ситном посједу, примитивној обради (мотиком и ралицом), релативно ниским приносима и незнатним вишковима за тржиште. Најзначајније ограничене површине локализоване на дну крашких утолеглица коришћене су за гајење цереалија, поглавито ражи, јечма и овса. Преовладавало је гајење ражи због њене шире употребне вриједности: зрно јој је употребљавано за хљеб, понекад и за „кафу”, а слама за стеље и нарочито као кровни покривач у катунима због својства изолације од хладноће и против атмосферилија. Од када је Петар I Петровић Његош донио кромпир из Русије године 1786, овдје је отпочело прво гајење кромпира у Црној Гори. Прво је кромпир гајен у Цетињском и Његушком пољу, а потом на подручју Ловћена. Кромпир је убрзо постао најважнија повртарска и ратарска култура и уопште, којој, слично као и ражи, кисела земљишта буавице добро погодују, јер у њој може релативно лако да развија своје кртоле.²³ Под

¹⁸ М. Лутовац: *Привредно-географске одлике Катунског крша* - Гласник Српског географског друштва, св. 25, Београд 1939.

¹⁹ М. Васовић: *Ловћен и његова подгорина - регионално географска испитивања* Цетиње 1955, стр. 73.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

^{21а} Највећа стада имају Саво К. Мартиновић (око 130 оваца и коза) и Саво Н. Мартиновић (преко 100 оваца).

²² Култура ражи је особито добро успијевала на тзв. „лазинама”, тј. површинама на којима је послје сјече шуме спаљиви остатак пањева и грања. На таквим „згариштима” раж је, по правилу, давала изванредан род.

²³ Уп. Љ. Павићевић: *Прилог познавању културе кромпира у области Катунске нахије*. - Наша пољопривреда и шумарство, Титоград 1959, бр. 3-4, стр. 17.

условом мање влажности и нађубрености земљишта, вртаче и увале ловћенског подручја давале су висок принос квалитетног кромпира, који је био веома тражен на приморским и континенталним тржишним средиштима као конзумни и сјеменски. Временом је и купус гајен као уносна повртарска култура. И дан-данас су ловћенски кромпир и ловћенски купус на цијени, па су купци спремни да их скупље плаћају.

Када се говори о традиционалном сточарству катунског типа и ратарству као допунској привредној активности, треба имати у виду, осим економских користи, и још неке њихове посљедице. У лјетњој половини године на Ловћену је врело као у кошници. На катунима се млијеко прерађивало у сир, кајмак у масло; гајиле су се поменуте ратарске културе за зимницу и дијелом за тржиште. У једноличном сељачком животу, катуновање на Ловћену је било прворазредни друштвени догађај. То је била радна школа и згодна прилика да се од старијих научи о раду, о својој домовини и њеној прошлости. Склапана су познанства и пријатељства са Приморцима, Ријечанима, која су неријетко прерасла у трајне међуљудске везе иноплеменика који су давали стоку на испашу, мијењали рибу и воћарско-виноградарске производе за планинске. Међу ортацима су склапани бракови. Орођавање и друга пријатељства су била чврсте нити међуплеменског повезивања и прожимања. Све је то скупа доприносило да се између Катунана и Бокеља, упркос политичких граница које су их раздвајале, а које они никада нијесу признавали, одрже добри односи и свијест о заједништву... И у томе је улога и значаја Ловћена био, несумњиво, огроман!

2.

Ловћен са својим обронцима био је обрастао густом шумом, по чему је Црна Гора, по свој прилици, и добила своје име.

У средњем вијеку је Ловћен био под бујним шумама, које су временом деградирале под утицајем антропогеног фактора. Од времена сталног насељавања, почев од XV в. становништво је, у циљу задовољења потреба, непланском сјечом дрвне масе - превасходно за огрјев на отвореном огњишту и продају на сусједним градским тржиштима његове подгорине, крчењем за стварање какве-такве површине за земљорадњу - увелико измијенио фитогеографску физиономију планине. О некадашњој бујној шумској вегетацији свједочи данашње стање појединих шумских комплекса, затим многи топоними и жива народна легенда, а има о томе у доста свједочења у литератури. Поменути млетачки чиновник Маријан Болица 1614. године, као што је истакнуто, помиње „величанствене букове, јасенове и јелове шуме на Ловћену...“²⁴ И Курт Хасерт врло документаовано тврди да је ово подручје било обрасло бујним шумским покривачем. Он подробно анализира узроке сатирања шумских комплекса (пожари, ратови, крчење шума и засијецање дрвећа, гајење великог броја коза итд.)²⁵. На основу казивања старијих људи, хроничар је забиљежио, крајем XIX в., да се уз падине Ловћена могло два сата ходити с дрвета на дрво²⁶, а средином овог вијека проф. М.

²⁴ Ш. Љубић: *Маријана Болице Которанина опис санцаката Скадарскога...*, стр. 169.

²⁵ Kurt Hassert: *Beiträge zur physischen Geographie von Montenegro*, Gotha, Justus Perthes, 1895, str. 154-155; 159-163

²⁶ Јошо Ф. Иванишевић: *Подловћенско Цетиње*. - Јавор, Нови Сад, 1892, стр. 72.

Васовић констатује да је све до Првог свјетског рата постојала готово непроходна букова шума на увалама и врховима ове планине, те да се с букве на букву могло прећи преко цијелог средишног дијела Ловћена.²⁷ Шуме Ловћена су нарочито девастиране за вријеме аустроугарске окупације у Првом свјетском рату (1916-1918) и италијанске у Другом свјетском рату. (Италијани су веома често мобилисали становништво Цетиња и околних села ради сјече дрвета на Ловћену, које је мулама допремано до оближњих цеста, а одатле камионима до Цетиња и других средишта у којима су биле стациониране њихове окупационе јединице.) У периоду између два свјетска рата и у послеријатном раздобљу такође је била интензивна сјеча двне масе на подручју Ловћена, што је увелико допринијело његовом обешумљавању. Након Другог свјетског рата дио становништва насељеног у подгорини Ловћена (Његуши, Бајице, Бјелоши и др.) колонизован је у Војводину; заједничка сеоска власништва (братственичке и племенске комунице) остала су на „милост и немилост” сељанима који су остали ту да живе, али они често нијесу поштовали правила његовања и коришћења поменутих површина, иако их је на то обавезивало обичајно право. Неодговорна сјеча шума дјелимично је заустављена проглашењем Ловћена националним парком.

Послије ових уводних напомена о шумама Ловћена, ваља нам рећи конкретно и о неким традиционалним облицима привређивања по основу експлоатације шумске масе. Околно становништво је ловћенске шуме користило прије свега за огрјев и друге домаће потребе (грађевинско дрво: за греде, кључеве или коснице, кудле или даске итд. за кровне конструкције, а и за друге домаћинске потребе: корита, карлице, здјеле, кашике, рала, виле, грбуље и др.)

Дрво је у ствари коришћено за огрјев у сировом, сасушеном стању и као ћумур, што након задовољавања домаћих потреба продавано на которском и цетињском тржишту. Продају дрва су, по правилу, вршиле жене, које би на леђима или на магарцима, мазгама, рјеђе коњима - допремале ове производе до пијаце и домаћинства у граду. Мушкарци су то чинили колима која су се почела користити у овом вијеку, при чему су за запрегу користили поменуто товарне животиње. Дрва која су продавана на „Црногорском пазару” у Котору називана су „заграднице” (дрва за град!). То су била обично сува исцијепана букова дрва²⁸, која су Његушице на леђима разносиле по которским кућама. (Ситно исцијепана дрва лако су се могла кидати и на спратовима которских домаћинства.)

Буково дрво је у неким дјеловима Ловћена (Мајстори, једино стално насеље, затим, Пода, Коложуњ, па и Мирац и Доњи Чавори) коришћено за прављење дрвеног угља - ћумура којим је лакше манипулисати него дрвотом. Због веће калоричне вриједности ћумур је доносио и већи приход. Ћумур или гарбун, како су га називали у Приморју, почео се производити прво на Мајсторима за вријеме књаза Данила (1851-1860). Донио га је из егзила Лазо Филипов Кустудија, један од противника црногорског суверена. Он је као присталица Пера Томова, након Данилова избора за књаза Црне Горе, био принуђен да емигрира у Босну, гдје је научио како се производи ћумур. Послије амнестије и повратка у Црну Гору Књаз му је понудио да га

²⁷ М. Васовић: оп.цит., стр. 72.

²⁸ Ситно исцијепана дрва сушена су изнад огњишта. Изнад огњишта су за кровне греде везиване металне жице, елипасто савијене, на којима би се постављала букова дрва. Ту су сушена седам-осам дана и послје тога продавана.

запосли, да обавља неки посао за потребе Двора. Сазнавши да је Лазо Кустудија у емиграцији савладао технологију производње ђумура, Данило Петровић му је дао неколико радника, да под његовим руковођењем лифериују ђумур за Двор, за ковачнице и угоститељске објекте на Цетињу. Тако је отпочела производња ђумура на Ловћену. То је уједно била и прва производња овог енергетског извора у Црној Гори.

Иако је производња ђумура била доста тежак, мукотрпан и прљав посао, одржала се до педесетих година нашег вијека. Континуирано је трајала и љети и зими.

Ђумур је прављен на мјестима званим „ђумуришта”. За лоцирање „ђумуришта” коришћене су мање заравни и омање утолеглице (рупе). На изабраним локалитетима дрва су слагана у два нивоа - „трапа”. У „доњем трапу” су постављана дрва дужине око један метар, а у „горњем трапу” нешто мање од пола метра. Након тога је „ђумуриште” покривано лишћем или папратином, а потом облагано земљом и посебним дрвима. Да би дрво нормално сагоријевало, остављани су отвори, тзв. „чела”, којих је могло бити више, зависно од количине употријебљеног дрвета. Сагоријевање је трајало обично три дана. Количина добијеног ђумура је зависила од количине насложеног дрвета; обично се кретала од неколико до 15 цакова. Послови производње и продаје ђумура вршени су по строгој подјели рада. Мушкарци су се бавили производњом, а жене дистрибуирањем ђумура, претежно по приморским мјестима. Док су мушкарци ложили дрва и надгледали да „ђумуриште” не прогори, или да превише брзо дрва не сагоре и претворе се у пепео, жене су свакодневно силазиле низ Которске стране носећи га на леђима или транспортујући га коњима ради продаје у Котору, Тивту или Будви. Највећи потрошачи су били „Ривијера” у Котору, „Рачица” у Тивту и највећи број домаћинстава у старом Котору. Мања количина ђумура је реализована и на Цетињу. Занимљиво је да су становници села Мајстора први започели производњу ђумура, али су је међу првима напустили.

3.

На крају да споменемо један специфичан вид традиционалног привређивања - продају снијега.

Као што је знано, Ловћен обилује јамама. У већини њих се током читаве године одржавају снијег и лед. То су снијежнице и леднице, које спелеолошки нијесу још довољно испитане. Нешто је више проучено осам снијежница.²⁹ Занимљиво је да је снијег из ових подземних облика крашког рељефа коришћен од давнина, у недостатку пијаће воде, користили су га чобани³⁰ и други житељи катуна за пиће и друге потребе. Уз то, још у првој половини XIX в. снијег с Ловћена је купован на Цетињу и у Котору ради прављења сладоледа и расхлађивања освежавајућих пића (кракера, бозе и др.) и пива. О томе је интересантно свједочење оставио књижевник Љубо-

²⁹ Др Душан Гавриловић: *Снежнице на Ловћену (спелеолошка истраживања)*. - Зборник радова Природно математичког факултета, св. X. Географски завод Београд 1963, стр. 57-68; Исти: *Неки примери искоришћавања пећинског снега и леда у нашој земљи*. - *Земља и људи*, Београд.

³⁰ Чобани би узимали снијег из снијежница и у њега намузали млијeko од оваца или коза, па потом пили „сладак и укусан напиток”.

мир Ненадовић, који је записао: „... свуда по Ловћену где има дубоких јаруга и рупа, налази се снега целе године. Свакога лета доносе га Црногорке на Цетиње те продају. С оне стране Ловћена носе га у Котор, и за свако време добију пола форинте; а кад су велике врућине и више. Црногорско село Жањев-до, што лежи на Ловћену више Котора, има леп приход отуда. Жене и девојке начине дугуласту велику груду од снега, добро је збију, обложе је лиснатим буковим грањем, метну око ње упрте од конопца, па с том грудом на леђима освану у Котору. Читав сат и више треба им док сићу.“³¹

Снијег је узиман из тзв. „борина“ или је вађен из снијезница. Најпознатије снијезнице су биле: Мала снијезница у Леђеницама, Веља у Међувршцу, Жањевдолска рупа на Штиворнику, Бабјак изнад Долова; Снијезница код Бижаревца, у Мајсторици: Двогрла, Новаков кам, Стијеповица, Трешевевица, Пећина, Копривина алуга, Јама и Звјерица; испод Чисте стране (Језерског врха): Иванова снијезница, Језер покрај Језера (цирка!), Пошћење, Двогрла изнад Крушевице; Снијезница у Тисовим плочама и Мора... Из приступачнијих снијезница снијезне грудве („сметови“, „бреме“), обликоване како је то Ненадовић описао, изношене су опрезно, и с великим ризиком, на леђима или вукле напољу конопима, у неким случајевима и на „долап“ (на Бабљаку и Велика снијезница испод Чисте стране).

Становници поменутог његушког села Жањев До су се, по свој прилици, почели бавити трговином снијегом још почетком XIX стољећа. Посједовали су и посебно одобрење - „сентенцију“, како су је мјештани називали, коју су им дали Французи у вријеме владавине Боком (1805-1813), и то као искључиво право да у Котору продају снијег.³²

Цетиње су, међутим, снијегом снабдијевале претежно десетак породица из села Бајица³³, почев од краја XIX в. па све до шездесетих година XX вијека. Такође из села Мајстора су неке породице доносиле снијег на Цетиње.

Продаја снијега је доносила значајне приходе породицама које су се тим мукотрпним и ризикантним послом бавиле (сњежарице би често оболјева-

³¹ Љ. Ненадовић: *О Црногорцима. Писма са Цетиња 1878. године*. Цетиње 1975, стр. 36.

³² Према казивањима деведесетогодишњака Илије Вуловића из Бијеле код Херцег-Новог, Жањедољани су добили поменути привилегију од Француза из ових разлога. Десило се да је син једног војног заповједника из Котора, попевши се уз ловћенске стране залутао у околини Крса. Знатнијељни дјечак био је преплашен и уплакан. Један мјештанин га је прихватио, будући да је у међувремену бијеснило невријеме које је потрајало читавих петнаестак дана. Бледоликог дјечака су лијено угостили; хранили га мљечним и сувомеснатим производима (његушким сиром, његушком пршутом и „каштрадином“), тако да се он послѣ неколико дана окријепио и ојачао. По повратку у родитељски дом, његово блиједо лице је добило руменилои свјезину. Пресрећни отац, који је дотле мислио да су Црногорци дивљи народ, хтио је добротворством да узврати, па је одлучио да синовљевом добротору поклони имање у Костањници, код Мориња. (Отада су и Вуловићи у Костањници, који данас чине бројно братство).

Уз то, дјечак је утицао на оца да Жањедољанима изда и посебно одобрење о искључивом праву продаје снијега у Котору, које су они користили више од једног вијека. То право им је санкционисао и црногорски господар Петар I Петровић Његош. Ова истинита легенда се одржала до наших дана.

³³ Мартиновићи - породице: Митра Милова (Перо, Киће и Виде), Нико Лукин, Марко Блажов, Перо Милов, Вука Мићова (Васо и Баге), Пајо Ников, Пера Томова (Михаило и Јоке), Марка Лазова (Јован-Буљи), Симо Мирков, Радован Крстов, Владо Илин, Јована Илина, Ива Лазова и с Горнича: Митра Филипова Мартиновића, Сава и Илије Кићова Бориливића.

ле од реуматизма, а забиљежен је и један смртни случај!).³⁴ Трговина снијегом је престала с појавом расхладних уређаја, чему је посебан допринос дала ЕИ „Обод” на Цетињу.

* * *

Напосљетку да закључимо: Ловћен је у прошлости био основ развитка сточарства и земљорадње становника његове подгорине, главни извор за снабдијевање дрветом и ђумуром насеобина на његовим падинама и нарочито градских насеља - Цетиња и Котора у његовом подножју. Послије Другог свјетског рата дошло је до крупних промјена у начину привређивања на овом простору. Због депопулације сеоских насеља и преоријентације сеоског становништва на индустрију и друга занимања у сусједном градовима, дошло је до напуштања традиционалних облика привређивања. Задњих година, међутим, многе породице се враћају на своја имања, обрађују земљу и држе по неко сточно грло, како би тиме ублажили све угрожености животни стандард, будући да од зараде у фабрикама, градској привреди и друштвеним делатностима не могу обезбиједити ни минимум егзистенцијалних потреба. Стога, овакве већ започете процесе ревитализације простора који припада Националном парку „Ловћен” треба стимулирати одговарајућим друштвеним мјерама и програмима на „зеленом плану”. Јер, поред економске валоризације Ловћена у туристичке сврхе, постоје могућности оживљавања у туристичке сврхе, постоје могућности оживљавања и неких традиционалних облика привређивања на овој планини, који ће, да-како, допринијети обогаћивању туристичке понуде на читавом црногорском приморју, а то значи и свестраном активирању Ловћена и његових природних ресурса. У прилог таквој оријентацији стоји и прокламована идеја о еколошкој држави Црној Гори и производњи здраве хране.

Др. Душан Мартинович, Милан Вулевич, мр. Раде Кустудич

О НЕКОТОРЫХ ТРАДИЦИОНАЛЬНЫХ ФОРМАХ ЭКОНОМИКИ ЛОВЧЕНА”

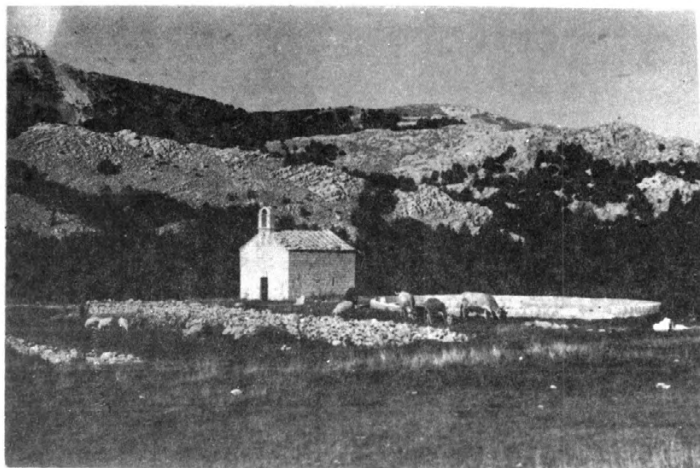
РЕЗЮМЕ

Ловчен, как всенародное богатство, кроме стратегического и геофизического имел в прошлости особое значение и в области некоторых традициональных видов экономики.

Каждое племя и братство, живущее на Ловчене и его окрестности имело точно определенную часть территории, которую использовало для посевов, или постбищ а также эксплуатацию лесных ресурсов. Древние документы об этом еще не совсем в целости собрани и изучени.

Данные, которыми мы располагаем на сегодняшний день в области историографии, географии и др. научных отраслях не дают нам полностью представление о том вопросе. Необходимо найти их в архивских материалах и литературе. В связи с тем эта статья имела намерение указать на некоторые основные формы традициональной экономики для последующего всестороннего научного исследования этого, в науке недостаточно преученного вопроса.

³⁴ Марко Филипов Мартиновић (22 год.), у Стијеповици (Мајсторица).

Црква на Ивановим коритима

Снијежница под Језерским врхом код Језера (цирка).